

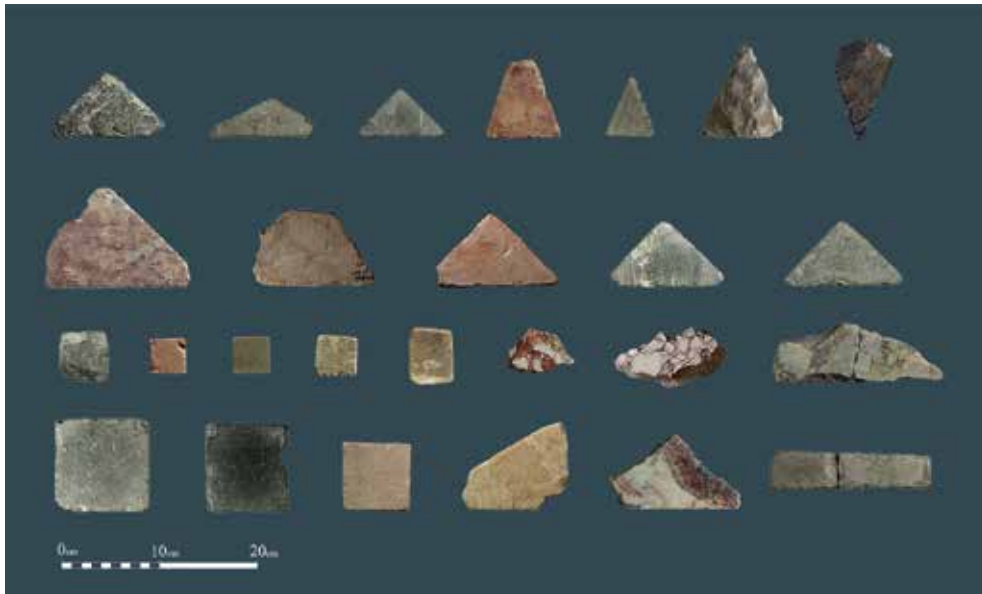
שיחזור הרצפות הצבעוניות של חצרות בית המקדש בשלהי ימי הבית השני

פרנקי שניידר, גבריאל ברקאי ויצחק שמעון דבירה

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה (ע"ש מרטין זוס), אוניברסיטת בר-אילן

בפרוייקט סינון העפר מהר הבית נתגלו יותר ממאה אריחים ושברי אריחי אבן מוחלקים היטב וחתוכים בצורות גיאומטריות. ממצאים אלה תוארכו בוודאות לשלהי ימי הבית השני (איור 1) (ברקאי וצויג 2007; ברקאי ודבירה 2012).¹ שיטת הריצוף העושה שימוש באריחים מעין אלו מוכרת מהאדריכלות הרומית בשם הלטיני **אופוס סקטילה** (*opus sectile*), שפירושו "מעשה חיתוך". ממצא האריחים שופך אור חדש על הידוע לנו אודות הפאר של הרצפות של רחבות הר הבית ההרודיאני. באמצעות מחקר המשלב גיאומטריה בסיסית, מקורות היסטוריים, מקבילות ארכיאולוגיות וגיאולוגיה, ניתן להתחקות אחר חשיבתם של האומנים הרומיים, שעבדו בשרותו של המלך הורדוס ולשחזר את שיטות העבודה והדגמים של הריצוף שבהם השתמשו.

איור 1. מבחר אריחי ריצוף בסגנון אופוס סקטילה מימי הורדוס.

אורח החיים המפואר והראוותני של המלך הורדוס (37 - 4 לפסה"נ) מיוצג בכל מפעלי הבניה שלו, בקירות המעוטרים בפרסקאות, בטיח מכזיר (סטוקו), בשדרות עמודים עם כותרות מגולפות ובחזיתות מבנים מעוטרים. חיבתו לפאר האדריכלי ניכרת גם בבחירת סגנון הריצוף של המבנים. הורדוס ייבא לארץ ישראל את האופנה העדכנית של מיטב סגנון הריצוף של הארמונות והוילות הרומיות של המאה הראשונה לפסה"נ - רצפות צבעוניות בטכניקת האופוס סקטילה.

מדובר בשיטת ריצוף (שלעיתים אף עיטרה קירות) בדגמים גיאומטריים או ציוריים, באמצעות אריחי

1 בסינון נתגלו כ-600 אריחי ריצוף ושברים רבים שיתכן שהיו חלק מאריחים מטיפוס זה. רק כ-15% מהם תוארכו בוודאות לימי הבית השני, אך יתכן וגם אחרים שייכים לתקופה זו. מאמר אודות האריחים שתוארכו לתקופה הצלבנית ושחזור הדגמים שלהם עתיד לצאת לאור בקובץ מאמרים לרגל 150 שנה להיווסדה של ה-PEF, הקרן הבריטית לחקר א"י, בעריכת דוד גורביץ וענת קידרון.

אבן צבעוניים חתוכים ומוחלקים באופן מוקפד (דונבין 1999). אריחים אלו עוצבו, עובדו והותאמו בדיוקנות רבה, כך שגם להב דק של סכין לא הצליח לחדור ביניהם. רצפות אופוס סקטילה נחשבו ליוקרניות בהרבה מרצפות פסיפס ועיטרו בעיקר חדרים מיוחדים או חשובים, באזורים שנועדו לאירוח, כגון טריקליניה (חדרי אוכל), בתי מרחץ ואולמות קבלה. שרידים של רצפות אופוס סקטילה באתרן מתקופה זו, נתגלו בארמונות של הורדוס וירשיו ביריחו, מצדה, הרודיון, קיסריה, קיפרוס, מכוור, בניאס וטבריה, ואף בבנייני הפאר של העיר העליונה (באזור הרובע היהודי) בירושלים. הופעתם של אריחי אופוס סקטילה בממצא מפרויקט סינון העפר מהר הבית מצביעה על כך ששיטת ריצוף זו שימשה גם בהר הבית.

יוסף בן מתתיהו תיאר את הרצפות בארמונו של הורדוס שהיה במערבה של ירושלים במילים הבאות:

”אי אפשר לתאר את מגוון אבני המרצפות, שכן אבנים שהן נדירות בכל מקום [אחר] הובאו לכאן למכביר” (מלחמת ה', 178).

ועל רחבת הר-הבית הוא כתב:

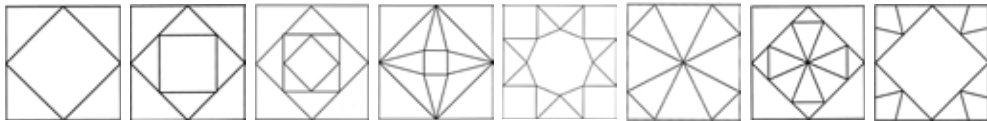
”[החצר] הלא-מקורה היתה מרוצפת כולה באבנים מסוגים וצבעים שונים” (מלחמת ה', 192).

אסף אברהם, ששימש ארכיאולוג ומנהל תפעולי של אתר הסינון בגן לאומי עמק צורים בשנותיו הראשונות של פרויקט סינון העפר מהר הבית, זיהה חלק מאריחי האבן שנתגלו בסינון כשייכים לריצוף בשיטת אופוס סקטילה, והציע שזהו סגנון הריצוף שאותו תיאר יוסף בן מתתיהו בהר הבית (אברהם 2008, 87-88). בנוסף לכך, אברהם הציע לפרש שני מקורות נוספים שמתאייחים לרכיב ראוותני זה במפעל הבניה של הורדוס בהר הבית. האחד בכתובת שנתגלתה בחפירות ב' מזר בסמוך להר הבית ובה צויינה תרומה של יהודי מרודוס עבור הריצוף של מבנה ששמו לא נשתמר (איזק 1983; איזק 1985). האזכור השני מופיע בשני מקורות תלמודיים. בהם מופיע זכרון עמום או אגדה שבה מסופר שבמהלך בניית המקדש (הכוונה ככל הנראה לטמנוס המקודש) הורדוס בנה שורות מאבני שישא, מרמרא וכוחלא. כשרצה לצפותן בזהב, חכמים עצרו בעדו ואמרו לו שכן נאה יותר, שכן כך זה דומה לגלי הים (סוכה נא ע"ב; בבא-בתרא ד ע"א). בהמשך המחקר שנערך על-ידי המחברת הראשונה של מאמר זה, פותחו שיטות חדשות לתיארוך האריחים ולשחזור הדגמים באמצעות כלים מתמטיים.

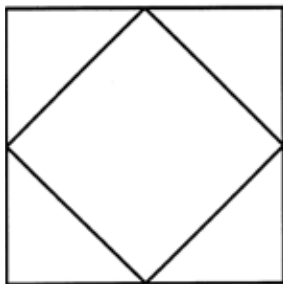
ניתן להבדיל בין אריחי אופוס סקטילה מהתקופה הרומית הקדומה לבין אריחים מהתקופות הביזנטית, הצלבנית או האיסלמית, באמצעות ניתוח דקדקני של מידותיהם וצורתם וכן על פי סוגי האבן ממנה הם עשויים. מפתח חשוב לזיהוי האריחים ההרודיאניים הוא כאמור, מידותיהם שכן אלו מבוססות על מידת הרגל הרומית שאורכה 29.6 ס"מ. הדגמים הורכבו משילוב של אריחים בצבעים כהים ובהירים, כאשר כל אריח הוקף באריחים בגוון המנוגד לצבע שלו. אריחים שצבעם כהה היו עשויים לעיתים קרובות מאבן קירטון ביטומני, שמקורה צפוני-מערבית לים המלח באזור נבי מוסא. אריחים בהירים נעשו לעיתים מאבן מקומית כדוגמת אבן גיר אדמדמה או קלציט-בהט, או מאבנים

מיובאות כגון: ג'אלו אנטיקו,² פבונזטו,³ אפריקנו,⁴ וכן אבן בהט (אלבסטר) מיובאת, שמוצאם מיוון, אסיה הקטנה, טוניסיה ומצרים. מקבילות לאותן תצורות של אבנים מיובאות נתגלו גם ברצפות אופוס סקטילה שנחשפו בוילות ברומא ובפומפיי והרקולנאום, שנחרבו בהתפרצות של הר הגעש וזוב בשנת 79 לסה"נ.

מכיוון ששיטת ריצוף זו לא היתה בשימוש בארץ ישראל טרם זמנו של המלך הורדוס, ניתן להניח שלצורך הכנת רצפות אלו הועסקו אומנים רומיים בעלי ידע ונסיון בתחום, שעבדו יחד עם הבנאים המקומיים. האם באמצעות השוואת המידות, החומרים והצורות של האריחים שנמצאו בסינון (שלא נתגלו באתרם) לאלו שברצפות אופוס סקטילה שכיחות בעולם הרומי, ניתן לשחזר את הדגמים והמראה שנגלו לעיניהם של עולי הרגל שהגיעו להר הבית לפני כאלפיים שנה?

איור 2. דגמי עיטור גאומטריים של רצפות אופוס סקטילה השכיחים בעולם הרומי במאה הראשונה לפסה"נ.

איור 3. אריחים ריבועיים ומשולשים מהרודיון בדגם של שני ריבועים, משולבים זה עם זה.

באמצעות אריחים בעלי צורות של ריבועים ומשולשים ניתן היה ליצור דגם פשוט, שבו שולבו ריבועים קטנים בתוך ריבועים גדולים יותר. דגם מעין זה היה בשימוש בבית המרחץ במצדה (איור 3), ודגם של שלושה ריבועים זה בתוך זה היה בשימוש בבית המרחץ בקיפרוס (איור 4). יתכן שבהר הבית הרצפות עוטרו בדגם שהיה אף מורכב יותר, וכלל ארבעה ריבועים, זה בתוך זה. אנו מניחים זאת, מכיוון שיש בידינו אריחים בצורת משולש שווה-שוקיים בשלוש מידות שונות, כאשר גודלו של כל אחד הוא מחצית מגודל חברו. זהו תנאי הכרחי ליצירת דגם זה (איור 5).

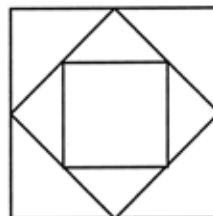
- 2 אבן גיר צהובה עם עורקים בצבעים אדום, סגול וחום. מקורה בנומידיה (טוניסיה של ימינו).
- 3 אבן שיש לבנה עם מרקם שקוף ועורקים וכתמים בצבע סגול. מקורה באזור אסקישהיר, טורקיה.
- 4 תלכיד מסוג ברקצ'יה בעל עורקים בצבעים ורוד ושמנת עם גריסים אפורים-כחולים, לעיתים עם נקודות ורודות ואדומות, במרקם ירוק בהיר עד כהה. מקורה בתאוס, טורקיה.
- 5 דגם דומה שוחזר על-ידי המחברת הראשונה באמצעות אריחים שנתגלו בהרודיון, במסגרת תערוכה שנערכה במוזיאון

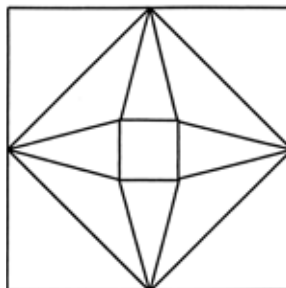
איור 5. דגם של ארבעה ריבועים משולבים ששוחזר משמונה אריחים ושברי אריחים מסינון העפר מהר הבית.

איור 4. אריחים מאבנים מיובאות שהיו בשימוש בבית המרחץ בקיפרוס מונחים בדגם של שלושה ריבועים משולבים זה בתוך זה.

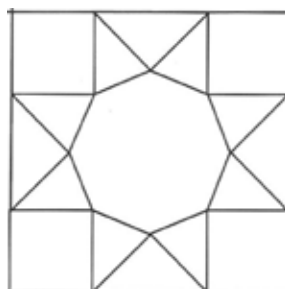

דגם עיטורי נפוץ באדריכלות הרומית היה של מעין כוכב בעל ארבע קרניים. הוא עשוי ממשולשים רחבים ושווי שוקיים מאבן קירטון ביטומנית שחורה, ריבוע קטן מקירטון ביטומני ומשולשים מאבן גיר ודרדרה שנמצאו בסינון המאפשרים לשחזר דגם זה ולהציע שנעשה בו שימוש בהר הבית (איור 6).

איור 6. דגם של כוכב בעל ארבע קרניים מורכב מחמישה אריחים מהר הבית העשויים קירטון ביטומני ואבן גיר בצבע ודרדר.

כוכב מתומן בעל שמונה קרניים גם הוא היה נפוץ בין הדגמים הרומיים, וכנראה היה בשימוש גם ברצפות ההרודיאניות בבניאס ובהר הבית (איור 7). דגם זה משלב אריח מרכזי בצורת מתומן, מוקף במשולשים שחורים קטנים וסביבם ריבועים ומשולשים בגוון בהיר.

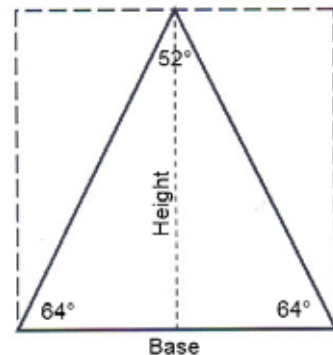
איור 7. דגם כוכב מתומן בעל שמונה קרניים מורכב מארבעה אריחי קירטון ביטומני, אבן גיר וברקצ'יה, שנתגלו בעפר מהר הבית.

במספר רצפות הרודיאניות נעשה שימוש באריחים שצורתם היא משולש ייחודי שאותו אנו מכנים "המשולש ההרודיאני". זהו משולש שווה-שוקיים שאורך בסיסו שווה למידת גובהו, כדוגמת משולש הנתון בתוך ריבוע (איור 8). משולש זה, שזוויותיו אינן אופייניות (52° , 64° , 64°), היה נפוץ בעיקר בדגמים הרודיאניים בארץ ישראל וכמעט שאינו מוכר בדגמי ריצוף אחרים בעולם הרומי. כאשר משולש זה משולב בדגם עיטורי הדבר מחייב שגם האריחים הצמודים אליו יהיו בעלי זוויות שאינן אופייניות. תופעה זו מקלה עלינו את מלאכת זיהויים של שברי אריחים של משולשים אלו שזוויותיהם מיוחדות מבחינה מתמטית. דגם "המשולש ההרודיאני" מופיע במידות גדולות ברצפות המכסות שטחי ריצוף גדולים יחסית בבתי מרחץ במצדה ובהרודיון תחתית (איור 9), ו"משולשים הרודיאניים" קטנים יותר שימשו ברצפות עם דגמים מורכבים, כגון בטריקליניום (חדר הסעודות) בארמון השלישי של הורדוס ביריחו (נצר 1991: איורים 132-133; רוזנברג 2008: איורים 741, 749).

איור 9. דגם "המשולש ההרודיאני" באתרו ברצפת בית המרחץ במצדה.

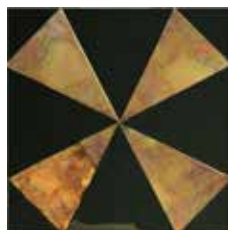
איור 8. "המשולש ההרודיאני". אורך בסיסו שווה לגובהו.

איור 10. שחזור דגם ריצוף של אריחים גדולים שהורכב משלושה שברי "משולשים הרודיאניים" מהר הבית. זיהוי השברים נעשה בעזרת הזוויות של צלעותיהם המוחלקים שנשתמרו ועובי האריחים.

ל"משולשים ההרודיאניים" הגדולים מהרודיון בסיס וגובה השווים במידותיהם למידת רגל רומית אחת - 29.6 ס"מ. מספר אריחים עבים במיוחד מהר הבית זהו כ"משולשים הרודיאניים" ונראה כי בהר הבית נעשה שימוש בדגם זה כמו בהרודיון (איור 10).

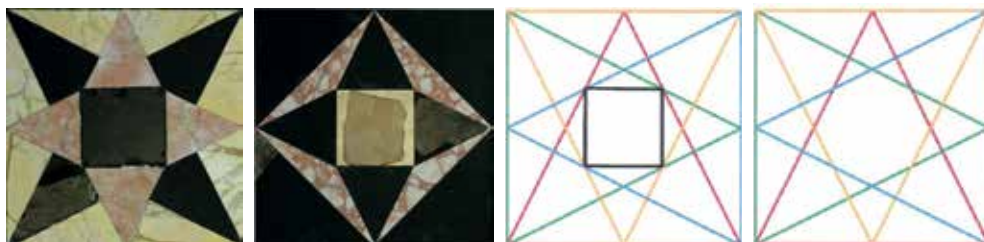
איור 11. שחזור דגם "השבשבת" המבוסס על שני שברי אריחים מהר הבית.

בפרוייקט הסינון נתגלו גם מספר "משולשים הרודיאנים" קטנים יותר בצבע שחור העשויים קירטון ביטומני, ויתכן ששולבו בדגם "השבשבת" השכיח בעולם הרומי (איור 11).

ניתן להשתמש ב"משולשים ההרודיאנים" ליצירת דגמים מורכבים מאלפים בצורתם, לדוגמה: בריבוע

שצלעותיו הן באורך רגל רומית אחת ניתן לשלב ארבעה "משולשים הרודיאנים" בכל כוון כפי שמוצג בציור (איור 12א). ניתן ליצור תבנית בסיס שתאפשר יצירת מגוון דגמים. בתוספת ריבוע קטן במרכז התבנית (איור 12ב) ניתן ליצור מערך דגמים נפוצים המציגים מעין כוכב בעל קרניים הנתון בתוך ריבוע (איור 12ג, איור 12ד).

איור 12. תשליבי דגמים עם מעין כוכב בעל ארבע קרניים הנתון בתוך ריבוע, שנוצרו באמצעות ה"משולש ההרודיאני". הם הורכבו משילוב של חמישה שברי אריחים מהר הבית (דגם ג' - שלוש אבנים, דגם ד' - שתי אבנים).

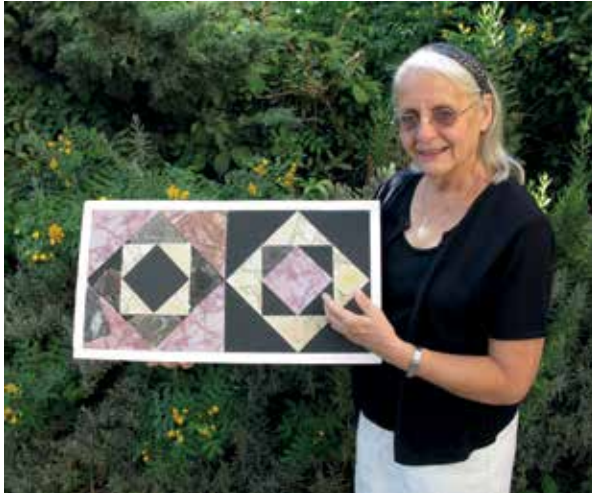
הדגמים שתוארו כאן מהווים רק טעימה ממגוון רחב של רצפות האופוס סקטילה שעטרו את רחבת הר הבית, שכן בפרוייקט הסינון נמצאו אריחים רבים נוספים עשויים קירטון ביטומני, שמידותיהם מבוססות על תקן הרגל הרומית וטרם שולבו בהצלחה בדגם משוחזר כלשהו. המשך המחקר בנושא יאפשר שיחזור דגמי ריצוף נוספים שהיו בשימוש בהר הבית.

משטחי ריצוף בטכניקת האופוס סקטילה מוכרים לנו בעיקר ממבנים מקורים שבהם נמנעה חשיפת הרצפות לפגעי מזג האוויר. יתכן שברחבות הר הבית שהיו תחת כיפת השמיים נעשה שימוש באבני ריצוף גדולות יותר, הרגישות פחות לתנאי האקלים. בפרוייקט הסינון אכן נתגלו אבני ריצוף רבות המתאימות לשימוש מעין זה.

"הסטיו המלכותי" (סטואה בסיליקה) שנבנה בידי הורדוס בדרום הר הבית והיווה מקום מפגש ציבורי, הינו מועמד מתאים למיקומן של חלק מרצפות האופוס סקטילה שאת שרידיהן גילינו בסינון העפר מההר. על-פי יוסף בן מתתיהו רוחבו של הסטיו היה 100 רגל ואורכו 650 רגל ופאר בנייתו היה ראוי לציון יותר "מכל דבר אחר תחת השמש" (קדמוניות טו, 412).

יתכן שגם בסטוים המקורים האחרים שסבבו את רחבת הר הבית ממזרח, מצפון וממערב היו רצפות אופוס סקטילה, ורצפות כאלה אולי אף שימשו בחלקים מסויימים במקדש עצמו. עם חורבן בית המקדש על ידי הרומאים, בשנת 70 לסה"נ, אריחי הריצוף היוו "טרף קל", ורבים מהם

ודאי נבזזו על מנת לשלבם במבנים אחרים. במיוחד נכון הדבר לגבי אריחים שהיו עשויים אבני שיש נאות ואבנים מיובאות יוקרתיות אחרות (הרל ואחרים 2000: 89-96). שוד של האריחים לאחר חורבן המבנים מתואר על-ידי החופרים גם באתרים הרודיאניים אחרים כמו מצדה ויריחו. ביריחו נשתמרו הטביעות בטיט של כ-25,000 אריחים באולם אחד בלבד, ומתוכם נתגלו בחפירה פחות מאחוז אחד מהם. נראה ששוד האבנים של רצפות האופוס סקטילה התחיל מיד לאחר החורבן. חלק מן האריחים נלקחו מהמקום לשימוש חוזר באתרים אחרים, וחלק מהם אולי שולב במבנים מאוחרים יותר בהר הבית.

למרות שהמקדש וחצרותיו נחרבו לפני כמעט אלפיים שנה, מצויים היום בידינו חלקים מהמרצפות המקוריות שעיתרו את רחבות הר הבית והמקדש בימי הורדוס. ממצאים חשובים אלו מאפשרים לנו מבט נדיר וייחודי על תפארתו של המבנה.

איור 13. פרנקי שניידר עם שחזור אחד מדגמי רצפות האופוס סקטילה מהר הבית.

■ ביבליוגרפיה

דונבין 1999

K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.

הרל ואחרים 2000

J.A. Harrell, L. Lazzarini and M. Bruno, "Reuse of Roman Ornamental Stones in Medieval Cairo, Egypt," in: L. Lazzarini (ed.), *ASMOSLA 6: Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: Proceedings of the Sixth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Venice, June 15–18, Padova*.

מלחמת

יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ברומאים על פי תרגומה של ל' אולמן, ירושלים 2009.

נצר 1991

E. Netzer, *Masada III. The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports: The Buildings, Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem.

קדמוניות

יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים על-פי תרגום א' שליט ירושלים-תל-אביב 1963.

רוזנברג 2008

S. Rozenberg, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Final Reports of the 1973–1987 Excavations, Vol. IV: The Decoration of Herod's Third Palace at Jericho*, Jerusalem.

אברהם 2007

א' אברהם, "אבני צבעונים: על סוגיית ריצוף רחבת הר-הבית בתקופה ההרודיאנית", א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השלושה-עשר, רמת גן, עמ' 87 - 96.

איזק 1983

B. Isaac, "A Donation for Herod's Temple in Jerusalem", *IEJ* 33, p. 86.

איזק 1985

ב' איזק, "תרומה למקדש הורדוס בירושלים", ארץ ישראל יח' (ספר נ. אביגד), עמ' 1-4.

ברקאי וצויג 2007

ג' ברקאי ו' ש' דבירה, "חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית, דוח מוקדם שני", בתוך: א. מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה - דברי הכנס השמיני, ירושלים, עמ' 49-50.

ברקאי ודבירה 2012

ג' ברקאי ו' דבירה, "מפעל סינון העפר מהר הבית דוח מקדמי שלישי", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה - דברי הכנס השלושה-עשר, ירושלים, עמ' 74-76.

רוזנברג 2013

S. Rozenberg, "Interior Decoration in Herod's Palaces", In: S. Rozenberg & D. Mevorah (eds.), *Herod the Great; the King's Final Journey*, Jerusalem, pp. 166-223.

שניידר ואברהם 2013

F. Snyder and A. Avraham "The *Opus Sectile* Floor in a Caldarium of the Palatial Fortress at Cypros". In: R. Bar-Nathan and Y. Gärtner (eds.), *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Final Reports of the 1973–1987 Excavations*, Vol. V: *The Finds from Jericho and Cypros*, Jerusalem, pp. 178–202.

מקורות האיורים

איור 1. צילום ועריכה גרפית: צחי דבירה ויפתח איתן

איור 2, 3, 8, 9. פרנקי שניידר.

איור 4. שניידר ואברהם 2013: איורים 8.1b. צילום: פרנקי שניידר.

איורים 5, 6, 7, 10-13. צילום: הילל ריצמן. כל איורי הקו נעשו על ידי פרנקי שניידר.